

Şingko Şeli Tutung ve Eski Uygurcanın Sözcük Varlığına Katkıları

Mehmet Ölmez
Mersin Üniversitesi

Adına armağan hazırlanan değerli öğretmen, Türk dilinin *yörüğü ediz boşgutçı*'sı¹ D. Aksan 3. cildi 1982'de yayımlanan ve ülkemizde dilbilimin ilk başvuru kaynaklarından birisi durumuna gelen *Her Yönüyle Dil* adlı kitabında "sözcük varlığı"nın tanımını yapmış, kapsamını çizmiştir.² Hemen yakın zamanda yayımlanmış olan, tümüyle Türkçenin sözcük varlığına ayırdığı çalışmasında ise konuyu hemen tüm yönleriyle ele almıştır.³ Bu son çalışmasında özellikle "Çeviri Sözcükler" başlıklı bölümde İslamîliğin kabulünden sonra Arapça ve Farsça, günümüzde de İngilizcedeki kimi kullanımlara karşılık Türkçede çeviri kökenli yeni kullanımların, sözcüklerin varlığına dikkati çeker.⁴

Çeviri kullanımlar, yapılar gerçekten de Türkçede çok eskiye, İslam öncesine değin gitmektedir. IX. yy. ve sonrasında Buddha dinine bağlı Uygurlar, din adamları Çince'den ve öteki komşu halkların dillerinden Uygurcaya yaptıkları çevirilerde gereksinimini duydukları çoğu felsefî terimi Uygurcanın olanakları kapsamında türetmiş ve kullanıma sokmuşlardır. Günlük konuşma dilinde kullanım olasılığı gerçekten de az olan bu *çok heceli* türetme sözcükler manastırların, dinî okulların sınırlarını çok aşmamış olsa gerek. Daha çok böylesi dinî metinlerde karşılaştığımız ve çeviri izlenimi uyandıran *tüpkergülük tüzgerinçsiz* "benzersiz, dengi olmayan, tek" Çince 無等 *wudeng* "karşılaştırılmaz" = Sanskrit *asama* karşılığı ya da *yeg tüzü köni tuymak* "yeğ, evrensel doğru uyanış" (Çince 無上等正覺 *wushang-deng-zheng-jue*, Sanskrit *anuttarasamyak-sambodhi* karşılığı)⁵ gibi kullanımlar dindışı metinlerde pek görülmemektedir. Örneğin hasada ilişkin bir metinde böylesi felsefî ya da dinî anlamlar yüklü sözcükler kaybolmakta yerini *aşlık* "buğday", *orgak* "orak", *öküz*, *örtgün* "harman, harman yeri", *saç*- "saçmak", *saman*, *suva*- "sulamak", *teğirmen* "değirmen", *temürçi* "demirci", *urug* "tohum" gibi sözcüklere bırakmaktadır.⁶

Eski Uygurcada sözcük konusu sözcükleri türetenler bu sözcüklere ihtiyaç duyanlar, Buddhist metinleri Türkçeye çevirenlerdir. Bir ölçüde de dil bilgini diyebileceğimiz bu çevirmenlerin başında günümüze ulaşan oylumlu iki Uygurca metnin, *Altun Yaruk Sudur* ve *Bodisatav Tayto Samtso Açarıning Yorıkin Ukıtmak Atlıg Tsi-in-çüen Tëgme Kavi Nom Bitig*'in çevirmeni Şingko Şeli Tutung gelmektedir.⁷

ŞŞ'nin anılan çevirilerine bakıldığında, bugüne değin yayımlanmış olan

öteki Uygurca metinlerde seyrek olarak görülen, ya da hemen hiç görülmeyen kimi sözcüklerin yalnız bu metinlerde görüldüğü ya da sıkça kullanıldığı söylenebilir.⁸

Bu yazı çerçevesinde yer vereceğimiz örnekler ise Xuanzang-Biyografisinden,⁹ çoğunlukla da bu biyografinin VI. bölümündendir. Bu çevirinin öteki bölümlerinden ise şu örnekleri vermek istiyorum:

kedler “bilginler, uzmanlar; din bilginleri, din uzmanları” (HT IV 458, VIII 1573, X A 21). Sözcük öteki metinlerde bu anlamıyla sık kullanılmaz. HT IV 1426’da çeviri bir öge olarak *kiçig müngülük* “küçük taşıt” (*kiçig* “küçük”, *mün-* “binmek”) sözünü buluruz. Bu kullanım gerçekte Mahāyāna Buddhizmine bağlı olanlarca Theravāda Buddhizmine bağlı olanları -biraz da eleştirici bir üsluplata tanımlayan Sanskrit Hīnayāna sözünün çevirisinden başka bir şey değildir. Sözcük Çinceye *小乘 xiaoshen* olarak çevrilmiş, oradan da Uygurcaya *səoşən* olarak girmiş, hatta kimi yerde *kiçig kölüñü* olarak da kullanılmıştır. Buradaki *kiçig müngülük* kullanımının ŞŞ’nin diline özgü olduğunu söyleyebiliriz. Yine *tüşrük* “güzel kokulu; çok renkli” sözü de ŞŞ’nin diline özgü kullanımlardandır (VII 665, 687 ..., VIII 1825 ..., X 60).¹⁰

Yakın zamanda yayımlanmış olan VIII. bölümde ise “söz”, “anlam”, “açıklama, yorum”, “ince anlam” karşılıklarında bol sayıda söz buluruz: 170 *inçge töz* “ince anlam, ince esas”, 218 *kəñ yörüg* “bütünlük, kompozisyon; açıklama”, 456 *töz yörüg* “temel, esas, ilke, prensip”, 461 *yogun sav* “safsata/safsatacı” anlamıyla Sanskrit *prapañca* için,¹¹ 1045 *teriñ yörüglüg* “derin tanımlı, derin anlamlı, derin yorumlu”, 1142 *sav evrişi* “durum eki, hal eki” (Çince 轉聲 *zhuan sheng* karşılığı olarak). *Sav evrişi*’nin gerçekte tam karşılığı “sözün çevrimi, sözün dönderilmesi”dir. ŞŞ bunu tam bir dilbilgisi terimi yerine kullanmayı başarmıştır, örneğin *evet tégüçi sav evrişi* “hey anlamındaki söz çevrimi” → “seslenme durumu, Vokativ hali”. 1149 *köni yörüg* “doğru anlam, doğru açıklama”, 1361 *yörügi ediz* “açıklaması yüce, bilgisi yüksek”, 1513 *ujik edremliç* “yazın ustası, edebiyat bilgini, edebiyat araştırmacısı”.

Biyografinin VI. bölümünde yine ŞŞ’nin kullanımına özgü ögelere sıkça rastlanmaktadır: 23 *ulug süü uruñutu* “üst derecede general”, Çince 大將軍 *da jiang jun* karşılığında kullanılmış. Burada *süü uruñutu*’nun çevrildiği Çince sözcük Eski Türk Yazıtları’nda gerçekte *señün* olarak, Çince’den bir ödünçleme biçiminde görülmektedir. Metnimizde ise *señün* sözünün Uygurca çevirisini buluruz. 30 *kəmi suvı* “kanal”, *tüşünlük, tüşünlük ev* “konaklama yeri, konukevi, misafirhane”,¹² 167 *belgü bitig* “resimli kitap, resimli tarih” Çince 圖史 *tushi* karşılığı kullanılmış. 532 *ujik boşgutu* (*boşgüt<ç>ı?*) “kökenbilimci, iştikakçı, etimolog” Çin. 字學 *zi xue* karşılığı kullanılmış. 1060-61 *sakda sakın yıçanmakta yıçanmakın* “uyanık ve dikkatli olarak”, 1096 *öz kötürdeçi* “can götüren → canlı”, 1577 *sın kötürdeçi* “vücut taşıyan → canlı”, 1116 *edgüsin tegür-* “iyiliğini ulaştırmak; rahmet etmek”, *ujik kəñürtdeçi beg* “edebiyat bilgini, edebiyatçı”.

Şingko Şeli Tutung ve Eski Uygurcanın Sözcük Varlığına Katkıları

ŞŞ'nin Eski Uygurcaya katkıları şüphesiz yukarıdaki bir kaç örnekten oluşmamaktadır, örnekler artırılabilir. Bu kısa yazıda ŞŞ ve dilinin önemi kısaca vurgulanmaya çalışılmıştır.

Notlar

1. *yörüğü ediz boşgutçı* “(harf.) yorumu yüksek öğretmen”
2. *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim.* 3. c., Ankara 1982, 17. s. ve ötesi
3. *Türkçenin Sözcük Varlığı.* Ankara 1996.
4. A.g.e. 39. s. ve ötesi
5. Juten Oda, “Remarks on the “lehngut” of the Säkiz yükmäk yaruq sütra”, *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien.* Wiesbaden 1983, 66. s.
6. Peter Zieme, “Ein uigurischer Erntesege” *Altorientalische Forschungen*, 3 (1975): 109-143, özellikle sözlük bölümü.
7. Şingko Şeli Tutung ve olası öteki çevirileri için Ş. Tekin, P. Zieme ve K. Barat'ın AY III, 11. sayfada anılan çalışmalara ve UAY 12-13. sayfalara bakınız.
8. Altun Yaruk'ta görülen kullanımlar ve sözcüklerle ilgili olarak bk. AY III, 14-15. s.
9. Kimi kaynakta Hsüan/Hüen-tsang olarak da geçer. Xuanzang-Biyografisi'nin Uygurca çevirisiyle ilgili çalışmalar için S. Tezcan'ın çalışmasına, 1975 sonrası için de HT VII için yazılan tanıtıma bk.
10. Bu sözcük için ayrıca bk. Sema Barutçu *Uygurca Sadaprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi.* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 1987 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 100 *tüşruk esriñü.*
11. Bunun için ayrıca krş. Cien-VIII, Komm. 181.
12. Ayrıca krş. VIII. bölüm 22-23 *tüşünlükler yatmalıklar* “duraklar (?)”, *kervansaraylar (?)*”.

Kaynaklar

- AY III Mehmet Ölmez, *Altun Yaruk III. Bölüm (= 5. Kitap).* Ankara 1991.
- ChinSkrUig Mehmet Ölmez, “Über die Sanskrit- und Chinesisch-Kenntnisse der Uiguren”, Turfan, Khotan und Dunhuang, Vorträge der Tagung „Annemarie von Gabain und die Turfanforschung“, veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12.12.1994). Hrsg. R. E. Emmerick, W. Sundermann, I. Warnke u. P. Zieme, Berlin 1996: 245-253.
- Cien-VII: Alexander Mayer, *Xuanzangs Leben und Werk. Teil 2. Cien-Biographie VII.* VSUA Band 34, Wiesbaden 1991.
- Cien-VIII: Uwe Frankenhauser, *Xuanzangs Leben und Werk. Teil 4. Cien-*

Mehmet Ölmez

- Biographie VIII.* VSUA Band 34, Wiesbaden 1995.
- ÇinceVII Mehmet Ölmez, "Uygurca Xuanzang-Biyografisindeki Çince Alıntılar", *Türk Dilleri Araştırmaları 4*, 1994: 109-143
- HT III Kahar Barat, "The Uighur Xuanzang Biography Volume III.", *Journal of Turkish Studies*, Cilt 16 (1992): 5-65.
- HT IV John Peter Claver Toalster, *Die uigurische Xuan-Zang-Biographie 4. Kapitel mit Übersetzung und Kommentar.* Justus-Liebig-Universität Gießen 1977 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- HT VI Mehmet Ölmez, *Xuanzangs Leben und Werk. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VI* (baskıda).
- HT VII Klaus Röhrborn, *Xuanzangs Leben und Werk. Teil 3. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII.* VSUA Band 34, Wiesbaden 1991.
- HT VII.T Mehmet Ölmez, "Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von A. v. Gabain, hrsg., über. u. komm. von K. Röhrborn. Otto Harrassowitz · Wiesbaden 1991.", *Türk Dilleri Araştırmaları 1992*: 205-214.
- HT VIII Klaus Röhrborn, *Xuanzangs Leben und Werk. Teil 5. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII.* VSUA Band 34, Wiesbaden 1996.
- HTX Semih Tezcan, *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm.* AÜ-DTCF (Yayınlanmamış Doçentlik tezi), Ankara 1975.
- HtSp L.Yu. Tuguşeva, *Uygurskaya versiya biografii syuan'-tszana.* Moskva 1991.
- OkuyKay "Eski Uygurca Xuanzang Biyografisine Ait Bir Okuyucu Kaydı", *Türk Dilleri Araştırmaları 3*, 1993: 159-166.
- UAY Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin.* Ankara 1994.
- Üçük Mehmet Ölmez, "Uygurca üçük 'kürk' ", *Türk Dilleri Araştırmaları 1992*: 47-52.
- WerkHsüan Klaus Röhrborn, "Zur 'Werktreue' der alttürkischen Übersetzung der Hsüan-tsang Biographie", *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung.* Hrsg. von J.P. Laut u. K. Röhrborn, Wiesbaden 1990: 67-73.
- WertÜber Alexander Mayer und K.Röhrborn, "Der Wert der modernen Übersetzungen der chinesischen Hsüan-tsang-Biographie und alttürkische Version dieses Textes", *Ural-altaische Jahrbücher, Neue Folge.* 6(1986): 100-121.